

KOVÁCS ELŐD

A zoroasztriánizmus

A zoroasztriánizmust az egyik legkorábról ismert kinyilatkoztatott vallásnak szokás tekinteni. Maga Zarathusztra kétségkívül az első ismert iráni próféta. A Zoroaszter nevet a Zarathusztra görögös változatának tartják. A nagy múltú és ma is élő vallások közül talán a zoroasztriánizmus az egyetlen, amelynek a kortárs Magyarországon nincsenek vagy alig vannak követői. Hatása azonban kimutatható számos régi és mai vallásban, vallási irányzatban; közülük itt csak a manicheizmust és az iszlám síita változatát emelem ki. (Az előbbiről e folyóirat 2004., az utóbbiról pedig a 2004–2005. évfolyamában olvashattunk.) Feltűnő, hogy a zoroasztriánizmusban számos olyan gondolattal is találkozunk, amely a keresztény hívő számára sem idegen. Az európai kultúrában pedig elsősorban Platónnak és követőinek az életműve tartalmaz olyan elemeket, amelyek Zarathusztra vallásához köthetők, s napjainkig éreztetik hatásukat.

A mintegy háromezer éves múltra visszatekintő iráni vallás már az ó- és középkori iráni birodalmak területén is igen összetett, időben és térben változó vallási, jogi, társadalmi és kulturális jelenségek tarka szövetét alkotta. A lélekszámot tekintve a legjelentősebb zoroasztriánus terület ma már nem Irán, hanem India, közelebbről Bombay. Ott mintegy kilencven-ezer ember vallja magát az ősi vallás követőjének. A brit birodalom idején számos zoroasztriánus család vándorolt ki Indiából, így Kelet-Afrikában, Hongkongban, Szingapúrban, Ausztráliában és Angliában is jöttek létre kisebb zoroasztriánus kolóniák. Később, a brit gyarmatbirodalom szétesését követően Észak-Amerikában is megjelent ez a vallás. Így annak ellenére, hogy már kevesebb hívet számlál, e vallás ma elterjedtebb, mint akár a fénykorában volt.

Ismertetésemben felvázolom a zoroasztriánizmus történeti kialakulását, bemutatom alapvető tanait, s közben kitérek néhány olyan részletkérdésre, amely akár a kereszténység, akár az egyetemes kultúra szempontjából napjainkban érdekesnek látszik.

A zoroasztriánizmussal kapcsolatban nagyon nehéz olyan megállapítást tenni, amely nem cáfolható. E különös helyzet abból ered, hogy már Zarathusztra próféta fellépése előtt léteztek részben az övéhez hasonló

vallási elképzelések, s az „igazi”, a „történeti” Zarathusztra rövid korszakának elmúltával ezek a korábbi képzetek, elgondolások visszakerültek a vallási gyakorlatba – csak már a prófétára hivatkozva. Külső szemlélő nem tud a kései fejlemények és Zarathusztra tanításai között határvonalra lelteni, az ilyen próbálkozások kimondottan szakkutatói feladatot képeznek. A szerfölött heterogén forrásanyag miatt sem könnyű igazat mondani a zoroasztrianizmusról.

Számos kutató úgy látja, hogy Zarathusztra Kr. e. 1000–900 között élt. Már az a tény is, hogy ebben a kérdésben egyfajta tudományos közmegegyezésre kell hivatkozni, s pusztán ilyen alapon lehet építkezni, rámutat arra, hogy alapvető ismeretek hiányoznak a kérdés megválaszolásához. A probléma szemléltetésére felsorolok még néhány olyan időszakot, amelyet az iráni próféta korának tekintettek különböző korok tudósai:

Kr. e. 6400 körül

Kr. e. 1500–1200 között

Kr. e. 600 körül

Amint később látni fogjuk, keresztény szempontból az lenne a leginkább figyelemre méltó, ha Kr. e. 1000 körül élt volna. Mindenesetre aligha vitatható, hogy történeti személyiség, vagyis valóban élt.

Életének fordulatairól nem nyerhetünk hiteles képet, azonban az is jellemző, hogy egy közösség milyennek akarja látni saját vallásának alapítóját. Biztosnak tűnik, hogy Zarathusztra egy közép-ázsiai pásztornép gyermekeként látta meg a napvilágot. Apja s vélhetően egész családja a társadalom papi rétegéhez tartozott. A próféta vallási énekeket szerzett, amelyekből tizenhét maradt ránk. Amikor egy Vistászpa nevű király a követőjévé lett, Zarathusztra társadalmi támaszra lelt hitének terjesztésében. Jézus Krisztussal ellentétben elsősorban nem a társadalom elesettjeit, kitagadottjait kereste fel az istenétől kapott üzenettel, hanem – más prófétákhoz hasonlóan – földi király tekintélyét vette igénybe igazának elismertetésekor.

Az iráni írott hagyomány szerint szülei papot kívántak nevelni belőle. A képességek és ismeretek elsajátítását hétéves korától kellett megkezdenie. Tizenöt éves korában avatták pappá, ekkortól viselhetette a szent övet, a *kusztit*. Húszévesen elhagyta szüleit. Harmincéves volt, amikor egy látomásában először szólította meg a világ teremtője, Ahura Mazda (a Bölcs Úr). Saját közösségével ugyan nem tudta elfogadtatni a kinyilatkoztatásokat Zarathusztra, ellenben később Vistászpa királlyal igen. A próféta negyvenkét éves volt ekkor, s új élethelyzetében három feleségének is biztos anyagi támaszt nyújthatott. Hetvenhét évet és negyven napot élt, amikor egy pap, aki hamis prófétának tekintette, orozva leszúrta.

Jóllehet Zarathusztra tanítása kimondottan emberséges, életkörülményei egyáltalán nem voltak azok. Például Vistászpa királynak csak az egyik összeütközésben huszonkét fiát és fivérént ölték meg.

Nem meglepő, hogy a hagyomány szerint a próféta életében számos különös esemény történt: tételes felsorolásuk szétfeszítené az írás kereteit. Ezért csak egyet ismeretek, amely kultúrtörténeti szempontból érdekes lehet, a zoroasztrianus gondolkodás számára pedig merőben szokatlan. A gyermek Zarathusztrát tűzzel, lovakkal és egy

nőstény farkassal próbálták meg elpusztítani. A kölykét vesztett nőstényfarkas azonban befogadta odújába, és a védelmére kelt. Más még nem hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a farkasmotívum szöges ellentétben áll a zoroasztriánus világszemlélettel. Míg a tűz és a lovak isten, vagyis Ahura Mazda kedves teremtményei, addig a farkas az Elenséges (vagy Gonosz) Léleknek, Angra Mainjunak szolgál, mint a *khrafsztrák* (kártevők) egyike. A perzsa vallás sokkal inkább elhatárolja egymástól a Jó és a Gonosz anyagi formáit, mint a kereszténység. A Gonosz szolgájában, a farkasban nincs jószág, ezért a későbbi próféta oltalmazója sem lehetne.

Nem eldöntött és nem is látszik eldönthetőnek, hogy az akhaimenida, vagyis az óperzsa királyok Zarathusztra vallásán voltak-e, vagy hogy tudtak-e magáról Zarathusztráról. Az egészen bizonyos, hogy ha a próféta követői jelentősebb erőt képviseltek a birodalmon belül, akkor az udvarnak tudnia kellett róluk.

A napjainkban zoroasztriánizmusként számon tartott vallás létezéséről a szászánida királyok korától (Kr. u. 224-től) kezdődően vannak biztos ismereteink. Többé-kevésbé hasonló, elsősorban az ősi iráni mitológián alapuló vallási elképzelések természetesen korábban is éltek Iránban. A szászánida uralkodóháznak azonban tudatos törekvése volt a néhai Akhaimenidák birodalmának restaurálása. Uralkodói az utolsó óperzsa nagykirály, III. Dareiosz leszármazottainak tekintették magukat, vagy legalábbis ezt a származáselméletet képviselték. S a származáselmélet hangsúlyozásával valóban méltó utódai az egyik legsikeresebb nagykirálynak, I. Dareiosznak, aki sziklafeliratain ugyancsak hangsúlyozta uralmának legitimitását. A Szászánidák említett törekvése több formában is tetten érhető, s úgy látszik, ehhez sorolható első uralkodóik vallási tevékenysége. Nem biztos, hogy sokkal több fogalmuk volt a régi perzsák vallásáról, mint ami saját koruk görög és más idegen forrásaiból megismerhető volt, azonban tény, hogy – mintegy „visszamenőleg” – a zoroasztriánizmust nyilvánították az egykori Akhaimenidák vallásává. Vagyis ezt fogadták el az igazi, régi perzsa vallásnak, és ennek a követői lettek – miután saját maguk megíratták s később kanonizálták e hit tanításait. Így vált államvallássá a zoroasztriánizmus. Mindez hihető válaszul szolgálhat arra a kérdésre, hogy miért nem Máni lett a Szászánidák prófétája. Róla ugyanis biztosan tudták, hogy nem az óperzsa időkben élt, s ezért nem képviselhette a folytonosságot a két perzsa birodalom között. Máni tanítása különben kevésbé segítette a földi, a társadalmi élet rendjének biztosítását – szigorúbb formájában még a gyermeknemzést is ellenezte –, ezért mai szemmel a zoroasztriánizmusnál sokkal kevésbé alkalmas arra, hogy egy birodalom vallása legyen. Feltehetően ugyanígy látrák ezt a kérdést a korabeli perzsa királyok is. (Igaz, más korban, más helyzetben mégis vezető vallás lett a manicheizmus az ujuurok birodalmában.)

A jelek többsége arra mutat, hogy Zarathusztra nevét tartalmazó zoroasztriánus iratok már léteztek a Szászánidák előtt is, mégpedig egy kelet-iráni nyelven. Erről a kérdéssel azonban – tudásunk mostani szintjén – nem lehet biztos kijelentést tenni. Mindenesetre nehezen hihető, hogy legalább ezeregyszáz éven keresztül csupán szóban hagyományozódtak Zarathusztra költeményei az iráni papság körében, s ráadásul a szerzőségük ma is megállapítható lenne. Ez a szóbeli hagyomány átvészelte volna előbb Nagy Sándor pusztítását, majd a párthus hatalomátvételt. S mindezt egy olyan

nyelven, amely még a papság számára is alig volt már érthető, más halandó pedig egyáltalán nem beszélte.

A fentebbiek alapján elfogadható az a szászánida perzsa hagyomány, amely szerint második uralkodójuk, I. Sápúr idejében (Kr. u. 240–272) gyűjtötték össze a vallási iratokat az akkori birodalom területéről, majd I. Khuszrau Anosirván király korában (Kr. u. 531–579) kellő mérlegelés és szelektálás után megtörtént a kanonizáció. (Aligha véletlen, hogy az egész folyamat időben párhuzamos a római birodalom krisztianizálódásával.)

A napjainkban *Avesztaként* számon tartott írásokon kívül az egész gyűjtemény nyelve szászánida kori perzsa. Az *Avesztában*, amely az említett kelet-iráni nyelven íródott, számos kifejezés hasonlított a perzsa megfelelőjére, s így volt ez a vallási fogalmak esetében is. Élő ember azonban nem beszélt az *Aveszta* nyelven – vagyis a nyelvet „régí”-nek lehetett minősíteni. Legalábbis annak látták a szászánida kori perzsa mágusok, s így már semmi akadálya nem volt annak, hogy akhaimenida örökségnek tekintsék az iratokat. Az a gyanú, hogy holmi „barbároktól”, kelet-iráni pásztornéptől maradt volna fenn ilyen szellemi érték, meg sem fordulhatott a magas rangú írástudók fejében. Természetesen a gyűlölt, a Szászánidák által legyőzött párthusokat sem tekintették az örökség közvetítőjének. Ma sem lehet biztosan tudni, hogy a szászánida kori perzsa papok által ránk hagyományozott kelet-iráni szöveggyűjtemény, az *Aveszta* eredetileg milyen korból és honnan való. Még az is megalapozottan vitatható, hogy az iratok léteztek-e már a Krisztus előtti korban, s ha léteztek, mi volt a tartalmuk. (A teljes *Aveszta* tartalmának leírása, a *Dénkard* nevű munka szintén Krisztus után keletkezett.) Ezzel szemben egy „Zoroaszter” név, hasonló kontextusban, már a Krisztus előtti görög forrásokban is előfordul. Elsősorban emiatt a tudományos közvélemény elfogadhatónak tartja az *Aveszta* viszonylag korai kialakulását.

A zoroasztriánizmus egyik „kézzelfogható” jellegzetessége a tűztemplom. Ilyen szakrális helyeket már az Akhaimenidák korában is használtak. Minden jel arra mutat, hogy a tűz természeti istenségként való tisztelete az ősi iráni mitológiának is része volt. Ezzel szemben a zoroasztriánus hívők nem magát a tüzet imádják. A forrásokban előforduló „tűzimádó” kifejezés mégis vonatkozhat rájuk, hiszen egy kívülálló a tűz körül folytatott szertartásokat könnyen félreérthette. Egy tűztemplom belsejéről e folyóirat olvasói a szerkesztő csak-csaki beszámolójából kaphatnak némi fogalmat (2001. évf.). A 11. században Gardézi – korábbi forrásra alapozva – a magyarokat is tűzimádóknak nevezte. A szöveg egyik arab nyelvű változatában ugyan a „bálványimádó” kifejezés szerepel, mégsem zárható ki, hogy a 9. századi magyarok egy része a tűzimádáshoz hasonló szertartást is folytatott. (A korai magyar történelem első újkori kutatói közül feltétlenül meg kell emlékezni itt Cornides Dánielről, az evangélikus egyetemes egyház egykori levéltárosáról, aki a 18. század végén a magyarok ősvallásáról írott munkájában a régi perzsa vallásból indult ki.)

Az iráni mitológiában három „főisten” volt: a már korábban is említett Ahura Mazda, akit a legnagyobb tisztelettel öveztek, továbbá Mithra (Szerződés vagy Szövetség) és Varuna (az iráni hagyományban olyan magasztos lehetett, hogy nem ejtették ki a nevét, s később a tulajdonságait Ahura Mazdára ruházták át). Nemcsak Mithrának,

hanem Anáhitának, az erős, tiszta vizek istennőjének alakja is feltűnik a már biztosan zoroasztriánus szászánida királyok domborművein, sőt az egyik sziklareliefen nem Ahura Mazda, hanem Anáhita adja át a királynak a hatalom jelvényeit. Ez az ábrázolás talán arra vall, hogy – legalábbis a királyok számára – lehetőség volt a zoroasztriánizmus határainak kevésbé szigorú értelmezésére is.

A Szászánidák tehát elkészítették a számukra szent iratoknak azt a gyűjteményét, amelynek számos részét, természetesen kései másolatok alapján (a 14. századtól) mi is megismerhetjük. Nem túlzás azt állítani, hogy azok a válaszok, amelyeket a Szászánidák a saját eredetükkel kapcsolatos kérdésekre találtak, máig is nagy mértékben meghatározzák a perzsáknak a saját „perzsaságukról” alkotott elképzeléseit. Már említettem, hogy a Szászánidák részint a rendelkezésükre álló ismeretek, részint saját elképzeléseik alapján restaurálni próbálták az Akhaimenidák világát. A hasonulási-restaurációs folyamat közben fokról fokra létrehoztak egy olyan kultúrát, amelyet ők az „eredeti perzsa” kultúrának akartak látni, s a későbbiekben már maguk is ehhez igazodtak.

A szászánida világot ugyan elsöpörte a muszlim hódítás a 7–8. században, mintája mégis sajátos formát adott az iráni iszlámnak. Évszázadokkal az okkupáció után még mindig sok olyan perzsa élt az országban, akinek a szívéhez igen közel állt a régi értékrend. Részben ennek köszönhető, hogy létrejöhetett Firdauszi világhírű eposza, a *Királyok könyve*. Sokan pedig elhagyták otthonukat, s olyan országot kerestek maguknak, ahol békében élhettek saját vallásuk szerint. Tőlük származnak az indiai párszi közösségek.

Zarathusztra egy olyan vallási közösségben kezdett tanítani, amely több istenben hitt; ezek az istenek az iráni mitológiából ismertek. A próféta tanításaiban ugyanezek az alakok és fogalmak jelennek meg, azonban minőségileg más szerepkörben. A régi istenek közül csak egyet ismert el a világ teremtetőjeként: Ahura Mazdát. Sokan ezért tartják monoteistának a zoroasztriánizmust. A világ mint isten teremtménye minden részletében jó, igaz és harmonikus volt. Később azonban az Ahura Mazdától függetlenül létező Gonosz, Angra Mainju behozta világunkba a gonoszságot, vagyis mindent, ami rossz, hazug és rendezetlen. A két egymástól független eredetű hatalom miatt sokan dualistának tekintik Zarathusztra vallását.

A zoroasztriánus tanok legfőbb forrása az *Aveszta* néven ismert gyűjtemény. Napjainkban egyes szerzők ismereteinek hiányát meglehetősen pontosan jelzi, hogy egy „Zend Aveszta” elnevezésű művet tulajdonítanak Zarathusztrának. Valójában a *zend* annyit jelent: kommentár. Fordításokból, magyarázatokból, glosszákból stb. valóban létezik kommentárirodalom az *Avesztához*, mégpedig középperzsa (pehlevi vagy pahlavi) nyelven: ez azonban nem Zarathusztra alkotása. Az *aveszta* szót fordítják dicsőítésnek, magasztalásnak, azonban fordítják „tanítása, parancsa” szavakkal is, az utóbbi esetben nyilván Zarathusztra tanításáról lehet szó. Mindenképpen valószínű, hogy valamilyen magasztos és a témához illő jelentése van az *aveszta* szónak. A gyűjtemény egyes részeit az alábbi, fordítás nélkül használt műfaji megnevezésekkel jelölik: *gáthák* (himnuszok, énekek; 17 db, Zarathusztra saját műveinek tekinthetők); *jaszna* (fo-

hasznak fordítható, főként a hallucinogén anyagot tartalmazó, *haoma* nevű szent növényhez intézett imák tartoznak ide); *jast* (himnusz). Azt a kelet-iráni nyelvet, amelyen a vallási szövegek ránk maradtak, az egyszerűség kedvéért az *Aveszta* nyelvének nevezik. A Szászánidák által összeállított szent könyvnek csak az a része maradt ránk, amelyet a szertartások során rendszeresebben használtak: a teljes gyűjteménynek ez mintegy a negyedét teszi ki.

A *haomából* készített ital az egyetlen olyan bódító szer, amelynek élvezete nem a kárhozatra visz, hanem az igazsághoz vezet. A *haomát* azonosították már különféle hegyi rutákkal, gombákkal, ephedrával, hasiskenderrel, kutyatejjel stb. Valójában a zoroasztrianus közösségek más és más növényeket tekintenek *haomának*.

A középperzsa nyelven fennmaradt kommentárirodalomból (*zendből*) itt a fentebb már említett, *Dénkard* nevű munka emelhető ki, amely bemutatja a teljes *Avesztát*.

További ismereteket szerezhetünk a zoroasztrianizmusról az Irán muszlim meghódítása után keletkezett perzsa irodalomból, valamint a diaszpórában élő párszik régi vallási írásaiból. Ide tartozik az a levelezés is, amelyet az iráni zoroasztrianusok folytattak a 15–18. század folyamán az indiai párszikkal.

Ez a vallás könnyen hihető magyarázatot ad arra az egyáltalán nem könnyű kérdésre, hogy milyen célból teremtette isten, ez esetben Ahura Mazda a világot és benne az embert.

Kezdetben két teremtetlen világ létezett. A fény világában (a Dal Házában) Ahura Mazda ült trónusán, a sötétség birodalmában (a Hazugság Házában) pedig a Gonosz, Angra Mainju uralkodott. A Gonosz megtámadta istent. Ahura Mazda ekkor elmondott egy fohászt, amelynek hallatán a Gonosz megrendült, visszazuhant a sötétségbe és elvesztette az eszméjét. Isten ezután úgy döntött, hogy Angra Mainju támadásának célpontjául egy harmadik, új világot teremt. Ez az új világ egyben a szövetségese is lesz a harcokban, a fő teremtménnyel, az emberrel együtt. Az ember célja pedig az lesz, hogy igaz gondolatokkal, igaz tettekkel és igaz szavakkal ápolja és védelmezze isten teremtményeit, köztük saját magát. Az új világ egyben csapdaként is szolgál majd: ide börtönzi be isten a Gonoszt egészen addig, amíg végképp ártalmatlanná nem teszi, vagyis a világ végéig.

Az isten saját lényegéből teremtette az új világot, a gondolat által. Először a *jazátákat* alkotta meg, amelyeket leginkább az angyalokkal lehet egybevetni. A későbbiekben ők az összekötők a fény világa és a teremtet világ között, s egyben isten szolgálattevői. Az *amesa szpenták*, a szent halhatatlanok voltak a következő teremtmények. Ők segítettek az új világ egyes részeinek létrehozásában, s a hozzájuk tartozó részt a továbbiakban is felügyelik: az Esményi Királyság (*Ksathra Vairja*) az eget, a Teljesség (*Haurvatat*) a vizet, a Szent Alázat (*Szpenta Armaiti*) a földet, a Halhatatlanság (*Ameratat*) a növényeket, a Jó Gondolat (*Vöhu Manah*) a szarvasmarhát, a Szent Lélek (*Szpenta Mainju*) az embert, a Legjobb Rend (vagy Legszentebb Igazság, *Asa Vahista*) pedig a tüzet vigyázza. Minden anyagi teremtménynek van szellemi párja, *fravasija*, amely kezdetben a fény birodalmában lakozott, s később onnan jött el az anyagi világ határára, hogy a Gonosz ellen küzdjön.

Általában a Szent Léleknek volt a legnagyobb kultikus jelentősége, ami természetes,

hiszen ő segédkezett az ember teremtésében, s egyben felügyeli a legfontosabb teremtményt. Az egész teremtett világ csak jó lehet, hiszen isten lényegéből keletkezett. Annak tagadása, hogy a világ isteni teremtés, következésképpen jó, a legnagyobb bűnnek számít a zoroasztriánizmusban.

Hatezer évvel az eszméletvesztés után a Gonosz öntudatra ébredt. Megalkotta isten minden teremtményének a hiányát és pusztítóját. Létrehozta a halált, a haragot, a hazugságot, a gőgöt, a rossz szándékot stb. *Dévjeivel*, vagyis démonjaival s más pusztító teremtményeivel együtt áttörte az eget, s rázúdult a földre.

A gonosz hatalom szolgálói között külön kategóriát képviselnek az anyagi formát öltött kártevők, a *khrafsztrák* (farkasok, kígyók, legyek stb.). Elsősorban a ragadozók, a dögevők s más piszkot terjesztő vagy halált okozó állatok tartoznak ide. Ebben a szemléletben gyökerezik a zoroasztriánizmusnak egy nem igazán emberséges tanítása: bizonyos foglalkozások képviselőit – például a halottvivőket – nem tekintette a társadalom egyenrangú tagjainak egészen addig, amíg föl nem hagytak mesterségükkel. Ismert azonban, hogy bizonyos foglalkozási ágakat – színész stb. – koronként a kereszténység is megbélyegzett.

A pusztító erők mocskossá és halottá tették majdnem az egész földet. A Gonosz Lélek elégedett volt, s vissza akart térni a maga sötét világába. Azonban isten teremtménye, az égbolt, a *fravasikkal* együtt útját állta. Bezárult a csapda.

Eső hullt a földre, s megtisztította minden undokságtól. A Gonosz és szolgálói a föld mélyében kígyózó járatokba szorultak vissza. A szarvasmarha teteméből növények keltek ki. Az ember magját megőrizte a föld, a szarvasmarha magja pedig eljutott a holdig, s onnan megtisztulva tért vissza. A régi világ élőlényei közül a szarvasmarhából és az emberből született újjá a teljes földi élővilág.

Az ember magjából egy fa hajtott ki, s gyümölcsei emberi alakot öltöttek. Létrejött az első emberpár. A Gonosz azonban elhitette velük, hogy ő teremtette a világot. E tévhitel megvalósult a létező legnagyobb bűn. Az Ellenséges Léleknek sikerült elhódítania – igaz, csak időlegesen – isten egyik, egyben legfőbb teremtményét. Ezzel kezdetét vette az emberért vívott harc, amely a világ végéig folytatódik.

Zarathusztra korában még az ima lehetett az egyetlen módja annak, hogy az ember közvetlen kapcsolatba lépjen istennel. Idővel a ceremónia bonyolultabbá vált. A zoroasztriánusok szerint minden ember felelős isten színe előtt azért, amit életében tesz. A bűnt nem lehet átruházni, de átvállalni sem. Megváltás ezért nincsen, de a bűnhődés után, a világvégét követően minden ember örök életű lesz. Mint látni fogjuk, a világvégén egy Szaosjant (vagy pehleviül: Szósjansz) nevű ember végrehajtja isten tervét, és végleg megszabadítja a teremtett világot a Gonosztól. Helyettes áldozatról azonban nincs szó, tehát helytelen az a gyakorlat, amikor a zoroasztriánizmusról szóló szakirodalomban megváltónak nevezik Szaosjantot.

A halál beállta után az ember teste az ún. Hallgatás Tornyába, a *Dakhméba* kerül, ahol a dögevő madarak eltüntetik a maradványokat. A tűztemplommal kapcsolatban említett beszámoló e folyóiratban érzékletes leírást ad a *Dakhméről* is. Újabban egy-

fajta hamvasztást is alkalmaznak, vagy téglával bélelik ki a sírokat, hogy a holttest ne szennyezze a földet.

A halott lelke három napig még a test közelében marad, utána pedig megítéltetik Ahura Mazda bírái által. A jó szavak, jó gondolatok és jó cselekedetek a mérleg egyik serpenyőjébe kerülnek, míg a rossz szó, gondolat és tett a másik serpenyőt terheli. A mérleg jelzése alapján vagy a pokol, vagy a fény birodalma, esetleg egy purgatóriumszerű hely lesz a lélek következő lakóhelye. Először át kell mennie egy hídon, amelyet *Csinvat*-hídnak neveznek, s amely a gonoszok számára pengevékony. Az elítéltek csak három lépést tudnak megtenni rajta: a hazug gondolatok, a hazug szavak és a hazug tettek lépését; utána lezuhannak a pokolba. Ott pontosan olyan mértékben kínozzák őket a pokolfajzatok, amilyen súlyos büntetést életfolytatásuk által „kiérdemeltek”.

A halál után következő menny vagy pokol azonban még nem végleges, ugyanis a végítélet napján minden ember visszatér a földre. A gonoszok a végítélet után egy rövid időre ismét a pokolra kerülnek, de maradék bűnhődésüket letöltve ők is elnyerik az üdvösséget.

Zarathusztra után ezerévenként el kell jönnie a világra egy-egy Szabadítónak, összesen háromnak. Ők különböző, egyre növekvő időtartamra helyreállítják az isteni rendet világunkban. Az elsőnek feltehetően időszámításunk kezdetén kellett volna megszületnie egy szűztől, de Zarathusztra magjából. Világrajövetelét csillagjelenségnek kellett előrejeleznie. Harmincéves korában kellett az emberek előtt kinyilvánítania isten akaratát. Harminchárom éves koráig, vagyis három éven keresztül kellett a földön isten rendjét fenntartania. Uralma idején a Gonosz állatai közül a farkasoknak el kellett volna tűnniük a föld színéről.

A többi Szabadítónak is hasonló körülmények között kell megszületnie. A második Szabadító érkezése előtt hideg, sötét és magány az emberek osztályrésze. A harmadik Szabadító eljövetele után folyékony érc tisztítja meg a földet a Gonosz teremtményeitől. Angra Mainju visszamenekül a sötétség birodalmába, vagy pedig elpusztul. A halottak feltámadnak, s az életben maradtakkal együtt ismét megítéltetnek. Bűneik, illetve jócselekedeteik arányában három napra a pokolba vagy a mennyországba kerülnek, majd örök életet nyernek itt, a földön.

A Krisztus és a zoroasztriánus Szabadító közötti hasonlóságokra és különbségekre már többen felhívták a figyelmet, lényegében az eddig elmondottakra alapozva. Itt csak egy motívumot emelek ki. A mágusok (vagy a nesztoriánus ujjur szövegváltozat szerint a mobedek) csillagjelenséget követve mentek Heródes udvarába. Heródes, miután meghallgatta őket, udvari embereitől a Messiás születése felől érdeklődött. Mindebből arra kell következtetni, hogy a mágusok a világ szabadítójának születéséről is kérdezték a királyt. Az egyik tudományos kronológia szerint Krisztusnak éppen az első Szabadító születési idejében kellett a világra jönnie; ellenben az iráni hagyomány szerint a Szabadító eljövetele inkább egy másik időpontra tehető. A mágusok (mobedek) azonban minden valószínűség szerint zoroasztriánus papok lehettek. A kérdés szempontjából

közömbös, ha a zoroasztriánizmus Babilonban talán népszerűbb, ún. *zurvánista* változatát – vagy eretnokségét – vallották a magukénak. Az a lehetőség pedig kizárható, hogy egyszerű varázslók lettek volna.

A csillagjelenség, a szűztől születés, valamint az első Szabadító megjelenési időpontjával való – máig vitatott – egybeesés azonban együttesen sem eredményezték, hogy a mágusok Jézus Krisztus további, földi életében közvetlen szerepet játszzanak.

Irodalom

Az alábbi jegyzék több szempontból teszi lehetővé a téma megismerését. Napjaink egyik fő kommunikációs eszköze, az internet számos olyan honlapot tartalmaz, amelynek a zoroasztriánizmus áll a középpontjában. Az internetes irodalomjegyzékek közül a következők látszanak a leginkább megbízhatónak: www.alibris.com/search/search.cfm [subject: zoroastrianism] és www.therightstitch.com/amazon/type_browse/mode_12759 – az utóbbi helyenként bírálatokat is tartalmaz a könyvekről.

Az *Avesztának* a jegyzékben szereplő magyar fordításai nem ellentétesek a zoroasztriánus tanok szellemiségével és tartalmával. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha egyazon *aveszta*i szöveg magyar fordításai alapján nem mindig lehet észrevenni a forrás azonosságát. Az a körülmény, hogy a szövegek keletkezésének kora és helye nem eléggé tisztázott, szinte lehetetlenné teszi egy minden szempontból hiteles fordítás elkészítését. Különös helyzet áll előtűnk: az *Avesztát* létrehozó kultúra megismeréséhez egyedül az *Aveszta* jelent biztos támpontot. A különféle rokon értelmű szavakkal egyaránt fordítható, tulajdon- és köznévként használható, sőt eredetiben is hagyható „beszélő nevek” szintén tág teret hagynak az erősen különböző fordítások létrejöttének. Célkitűzésükre tekintettel a magyar fordítások értékéből semmit sem von le, ha nem közvetlenül az *aveszta*i szöveg, hanem annak egyik vagy másik fordítása alapján készültek el.

A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 38., 39. o., vö. még 34. o.

A mágusok hódolata. In Kakuk Zsuzsa: *Örök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükré.* Budapest, 1985. 165–166. o.

Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Hrsg. von Karl F. Geldner. Stuttgart, 1886–1895.

Avesta. The sacred books of the Parsis. Ed. Karl F. Geldner. 1–2. Stuttgart, 1885–1887.

Bartholomae, Ch.: *Altiranisches Wörterbuch.* Strassburg, 1904.

Bongard-Levin, G. M. – Grantovszkij, E. A.: *Szkíthiától Indiáig.* Budapest, 1981.

Boyce, M.: *A history of Zoroastrianism.* 3rd ed. Leiden – New York, 1996.

Boyce, M.: *Textual sources for the study of Zoroastrianism.* Manchester, 1984.

Boyce, Mary: *Zoroastrianism: its antiquity and constant vigour.* Costa Mesa, 1992.

Firdauszi, Abulkászim Manszúr: *Királyok könyve.* Ford. Devecseri Gábor. *Budapest, 1975.

Ghirshman, Roman: *Az ókori Irán. Médek, perzsák, párhosok.* Budapest, 1985.

Gnoli, Gherardo: *Zoroaster's time and homeland.* Naples, 1980.

Harmatta János: Az Akhaimenidák eredete és birodalomalapítása. In: *Antik Tanulmányok*, 18. (1971), 18–28. o.

Hinnels, John R.: *Perzsa mitológia.* Budapest, 1992.

Humbach, H. – Pallan, Ichaporja: *The heritage of Zarathushtra. A new translation of his Gathas.* Heidelberg, 1994.

Jany János: *A szaszanida birodalom magánjogának rendszere és továbbélése a Közé-Keleten.* Budapest, 2000.

Jany János: Az ókori Irán. [Szöveggyűjtemény.] In: *Szemelvények az ókori Kelet jogforrásaiból.* Szerk. uő. Piliscsaba, 2003. 11–48. o.

Jany János: Judicial contradictions in Ardakhšer's succession. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54. (2001), 203–209. o.

Jeremiás Éva: *Iráni vallások 1.* Budapest, 1986.

Kovács Előd: *Ardakhsír perzsa nagykirály. A perzsa krónika és a magyar népballadák.* Debrecen, 2005.

- Kriwaczek, Paul: *Zarathusztra nyomában*. Budapest, 2002.
- Lambton, A. K.: *Continuity and change in Medieval Persia*. New York, 1988.
- Mackenzie, D. N.: *A concise Pahlavi dictionary*. London – New York – Toronto, 1971.
- Mányoki János: Kirándulás Csak-Csakba. *Credo. Evangélikus Műhely*, 2001/3–4. 4–7. o.
- Modi, J. J.: *A Zend-Aveszta vallási rendszere*. Budapest, 1925. (Repr. 2003.)
- Modi, J. J.: *The religious ceremonies and customs of the Parsees*. Bombay, 1937.
- Obrusánszky Borbála: Szogd és ujjur manicheizmus. In: *Credo. Evangélikus Műhely*, 2004/1–2. 60–79. o.
- Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. Harmatta János. Budapest, 1965.
- Ouvrage de Zoroastre contenant les idées théologiques, physiques...* 1–2. tom. Trad. par [Abraham Hyacinthe] Anquetil Du Perron. Paris, 1771.
- Szabó Árpád: *Óperzsa novellák*. [Antológia.] Budapest, 1948.
- Székely, Edmond Bordeaux: *Zarathusztra, Zend Aveszta*. [Szemelvények.] Budapest, 2000.
- Tavadia, J. C.: *Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier*. Leipzig, 1956.
- Vásáry István: A síita iszlám. *Credo. Evangélikus Műhely*, 2004/3–4. 233–248. o.
- Vásáry István: A síita iszlám Iránban. *Credo. Evangélikus Műhely*, 2005/1–2. 101–115. o.
- Zarathustra Zend-Avesztája*. Ford., bev. tanulmány: Zajti Ferenc. Budapest, 1919.

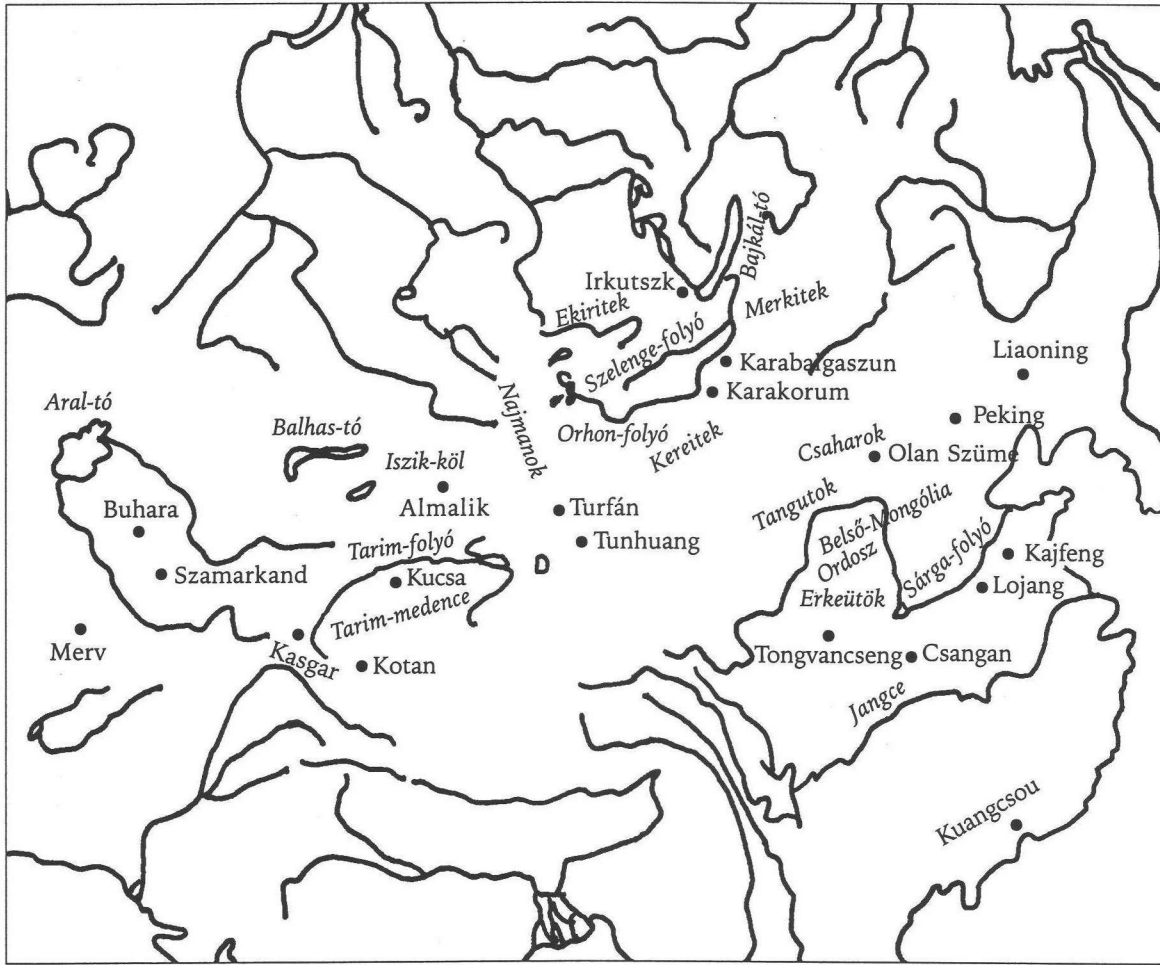
OBRUSÁNSZKY BORBÁLA

A nesztoriánus kereszténység utóélete Belső-Ázsiában

Bevezetés

A nesztorianizmus ókeresztény teológiai irányzat, amely a 431-es epheszoszi, majd a 451-es khalkédóni zsinat döntése nyomán ma is eretnekségnek számít. Megjelenése Nesztoriosz egykori konstantinápolyi pátriárkához kapcsolódik, aki nem ismerte el Krisztus két természetének elválaszthatatlanságát, s tagadta, hogy Mária istenszülő volt. Tanításai ellen Kürillosz alexandriai pátriárka lépett fel, aki az epheszoszi zsinaton győzelemre is vitte saját álláspontját, így Nesztoriosz híveit lassanként az egész Kelet-Római Birodalomban üldözni kezdték. A nesztoriánusok ezért kelet felé – a perzsa Szászánida Birodalom területére – húzódtak, ahol nagy létszámú közösséget hoztak létre. Mivel azonban – a szászánida politika változásai nyomán – ottani tartózkodásuk sem volt mindig zavartalan, fokozatosan egyre keletebbre vándoroltak: még az ötödik század folyamán megjelentek Közép-Ázsiában, a hetedik században pedig elérték a kínai birodalmat, ahol a fiatal Tang-dinasztia türelemmel fogadott számos idegen eredetű vallást (buddhizmus, manicheizmus, zoroasztriánizmus). A nesztoriánus egyházszervezet Kínában megerősödött, s a kereszténységet tovább terjesztette észak felé, a lovas nomád törzsek mongóliai szálláshelyeire, ahol néhány nomád uralkodó fölvette az új hitet.

Nyugat-Európában sokáig semmit sem tudtak a nesztoriánusok sikeres keleti miszsióiról. Csak a kereszties hadjáratok korában vált ismertté János papkirály legendája, amelynek hőstét a 12. századi krónikás, Freisingi Ottó már nesztoriánus uralkodónak tekinti. A 13. században megnőtt a pápaság és a nyugat-európai uralkodók érdeklődése a nesztoriánus kereszténység iránt: az ő kapcsolataikat, ismertségüket, a mongol udvarnál élvezett befolyásukat szerették volna saját hasznukra fordítani. Az 1241/42-es közép-európai mongol invázió után követeket indítottak a mongol birodalom uralkodóihoz azzal a céllal, hogy szövetséget kössenek velük az iszlám terjeszkedése ellen. A követségek egyik eredményeként a pápaság tárgyalásokat kezdett a nesztoriánus közösségekkel az egyházi unióról, sőt IV. Miklós pápa pátriárkának nevezte ki III. Márk Jaballahát. Az unió azonban mégsem vált valósággá, mert az iszlám újjáéledése végleg megrendítette a nesztoriánusok pozícióját a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában. Ugyanakkor a 14. század a belső-ázsiai keresztények számára is jelentős, ám több szempontból máig tisztázatlan változást hozott. Tanulmányomban azokra az elemekre helyeztem a hangsúlyt, amelyek még fehér foltnak számítanak a történeti-néprajzi kutatás számára.

Nesztoriánusok a Jüan-dinasztia végén

A nesztoriánusok hanyatlása jobbra egybeesett Kína mongol uralkodóházának, a Jüan-dinasztiának a bukásával. A rivalizáló nesztoriánus és katolikus közösségek (az utóbbiak a 13. századi nyugat-európai követjárások nyomán születtek) ugyanarra a sorsra jutottak: kiűzettek a kínai birodalomból. Amikor Kína utolsó mongol uralkodójának, Togontemür kagánnak 1368-ban el kellett hagynia birodalmi központját, amelyet a források Daidu vagy Kambalig néven említenek, valószínűleg vele együtt távoztak a nesztoriánus keresztény csoportok is: talán belső-mongóliai és Ordosz-vidéki kolostoraik környékére húzódtak vissza. Az újonnan hatalomra került, kínai eredetű Ming-dinasztia nem tűrte azokat a vallásokat, amelyek korábban szoros kapcsolatban álltak a mongol hódítókkal: templomaikat lerombolták, a szerzeteseket száműzték vagy megölték. A keresztény hit a továbbiakban nem játszott jelentős szerepet, ezért az írásos források, a császári rendeletek nem említik többé a nesztoriánusokat. A hanyatlás azonban nemcsak kínai területeken jelentkezett, hanem mongol vidéken is. A Sárga-folyó északi szakasza mentén élő öngütöknél¹ a nesztoriánusok korábban fontos szerepet játszottak. Az öngüt főváros, Olan Szüme területén ásató japán régész, Namio Egami úgy találta, hogy a település a Ming-kor elején elnéptelenedett. De nem csak Olan Szümében figyelhető meg a hirtelen változás. Az Ordosz déli részén, a déli hunok által alapított Tongvan város² feltárásakor előkerült néhány nesztoriánus kereszt, amelyet Csou Vencsou kínai kutató a Jüan-korra datált. A város későbbi korszakában már nem kerültek elő hasonló leletek, sőt maga a város is kihalt.³

Vannak azonban olyan írásos források, amelyek azt bizonyítják, hogy a nesztoriánus hit még szórványosan előfordult a Ming-kori Kínában. Az újonnan érkező jezsuita misszionáriusok a 17. század legelején kutatni kezdték, hol élhettek a Marco Polo által említett keresztények. Tudósításaik, így Matteo Ricci levelei beszámoltak arról, hogy a nesztoriánusok néha illegálisan működtek. Ricci a helybéliektől azt is megtudta, hogy az előző századokban igen sok keresztény élt a birodalom egyes városaiban.⁴ Az itáliai jezsuita Kajfengben egy Aj nevű zsidótól kapott értékes adalékokat. Aj először nem értette meg, mit kérdez tőle Ricci, ezért nem válaszolt. Amikor azonban a jezsuita atya lerajzolta a kereszt jelét, rögtön világossá vált számára, miről kérdezik. Elmondta, hogy Kajfengben, Liu-csingban és Sanhszi tartományban sok száz éve élnek olyan emberek, akik a keresztet imádják. Mostanában azonban inkább titokban működnek, mert félnek mind a szaracénoktól, mind a bálványimádóktól.⁵ Ricci arról is beszámol, hogy kiküldte egyik tanítványát, ellenőrizze Aj állítását. Az Aj által megadott személyek azonban nagyon féltek, hogy vallásuk kitudódik, ezért nem árulták el szokásaikat. Ricci ekkor ismét Aj segítségét kérte, aki Kajfengben bemutatott neki öt-hat olyan keresztény családot, akik már majdnem elfelejtették saját hitüket. Templomaikat már korábban elvették és a buddhistáknak adták.⁶ Föltehető, hogy a keleten maradt nesztoriánusok egyre jobban beolvadtak a helyi közösségekbe, keresztény hagyományaikhoz pedig egyre több idegen elem társult. Ricci azt is feljegyezte, hogy a keresztényeket „si zu”-nak hívják Kínában. A kifejezés azt jelenti, hogy a tízes forma vallása. Az elnevezés találó, mert a kínai tízes számjegy egyenlő szárú, azaz görög kereszt-

tet formáz. Ajtól azt is megtudta Ricci, hogy a megmaradt keresztények mindenféle húst megesznek, de ételüket és italukat megáldják a kereszt jelével. Megjegyzi továbbá, hogy a keresztények külsőleg is eltérnek a kínaiaktól, mert más fajból származnak.⁷

Ricci feljegyzései fontos adatokat szolgáltatnak a nesztorianus vallás kutatásához. Lehetséges, hogy a keresztényeknek azért nem találjuk nyomát, mert templomaikat időközben buddhista szentélyé alakították át. Ez azonban föltevés, mert ide vonatkozó törvényt vagy rendeletet nem ismerünk. A japán Saeki által közzétett forrásokból azonban kitűnik, hogy a nesztorianus vallás felügyeletét már a 14. századtól egy központi hivatal látta el. Figyelemre méltó Ricci azon megjegyzése, hogy a keresztények félték a buddhistáktól és a muzulmánoktól. Fölmerül a gyanú, hogy a Ming-kor korábbi szakaszában lehetett valamiféle keresztényüldözés. Ez egyben megmagyarázná a virágzó kereskedelmi és vallási központnak számító Olan Szüme nagyváros hirtelen elnéptelenedését.

A 17. századi jezsuita jelentések a kínai nesztorianizmus utolsó közvetlen forrásait képezik. Másrészt a mongol földrajzi és törzsi nevek ugyancsak fontos adalékokkal gazdagíthatják a nesztorianus keresztényekre vonatkozó ismereteinket. Igaz ugyan, hogy a nevek csak közvetve utalnak az egykori keresztény közösségekre, azonban nagyon fontos kultúrtörténeti tény, hogy egy 5. századi eretnecség nyomait másfél évezreddel utóbb még föllelhetjük Belső-Ázsiában. A nesztorianizmus utóéletének ilyen feldolgozása azonban még hiányzik a szakirodalomból. Kutatásaimmal ezt a hiányt szeretném pótolni.

Régóta ismert, hogy a nesztorianus kereszténység keleti missziója során a selyemúti menti metropoliszokban jelent meg először. Az út érintette a Góbi-sivatag déli peremét, egyik jelentős központja pedig az Ordoszban alakult ki, ahol számos nomád nép telepedett meg az évszázadok folyamán. Pulleyblank kutatásaiból ismert, hogy az Ordosz a szogdoknak is egyik központját képezte, akik saját iráni eredetű hitvilágukat magukkal hozták erre a területre. Valószínűleg a nesztorianus kereszténység is a szogdok közvetítésével érte el a térséget. Az Ordosz környékéről azután a szellemi hatások eljutottak északra, az ottani nomád törzsek közé.

A selyemút egyik, Góbin keresztülhaladó északi leágazása mellett épült fel az öngütök vallási központja, Olan Szüme. Így nem meglepő, hogy a környéken sok egykori keresztény nemzetség neve maradt fenn, főleg „erkeüd”⁸ alakban. Ez a szó számos mongol törzs nevében is előfordul, s mivel e törzsek azon a területen élnek, ahol egykor jelentős nesztorianus misszió működött, elképzelhető, hogy a nesztorianusok elnevezése utóbb népnévvé vált. Az Ordoszban a mai napig megtaláljuk a következő népcsoportokat: jeke kerijd (nagy kereit), бага kereed (kis kereit), кара kerijd (fekete kereit), cagaan kerijd (fehér kereit).⁹ Nagy valószínűséggel valamennyien az Ordoszba telepített kereit népcsoport utódai lehetnek; az pedig ismert, hogy a kereitek a 11. századtól a nesztorianus kereszténység követőivé váltak.¹⁰ Potanin orosz utazó a 19. század hetvenes éveiben tett nagy utazást a mongol népek között. Munkájában megemlíti, hogy Dzsingisz kán a kereitek¹¹ egy részét az Ordoszba telepítette, akik a 19. században még őrizték egykori hazájuk énekeit.¹² Eredeti lakóhelyükön, a mai Mongólia középső részén ma már nem élnek kereitek. A későbbi források azt bizonyítják,

hogy ezek a keresztény hitű törzsek a Góbi déli peremére kerültek, így a 17. században íródott, mongol nyelvű, *Sara tuudzi* néven ismert mű is beszél róluk. Az etcin-goli torgutok¹³ történetéről szólván azt olvashatjuk, hogy Tooril kereit fejedelem leszármazottainak tartják magukat.¹⁴ Egy másik 17. századi mű, a Zaja pandita által írt *Namhajdzsamcan* szintén megerősíti, hogy a torgutok Tooril kán leszármazottai. Ugyanezt állítja Gaban Sarav krónikája. Megtudjuk belőle, hogy a kereit fejedelem, Tooril „egy csontú” volt Dzsingisz kánnal, s hogy a torgutok Tooril kántól származnak. Szó esik továbbá egy Mergen erked¹⁵ nevű ősapáról is. Lehetséges, hogy az erked szó az erkeüt szó elferdítése, azonban ezt – közelebbi vizsgálat híján – mégsem állíthatom teljes bizonyossággal. A torgutok és a kereitek vélhetően szoros kapcsolatát az is megerősíti, hogy a mongóliai torgutok vidékén, Hovd megye Bulgan járásában a kerejd nemzetségnév ma is megtalálható, sőt a nyugat-mongóliai kazahoknál háromféle néven létezik a kerejd nemzetség. A torgutok mai szállásain, a Hovd megyei Mönhhajrhan járásban mongol és orosz régészek 1989-ben fedeztek fel egy szokatlan sziklavészetet. A két rövid szír nyelvű felirat mellett egy kereszt látható, valamint egy 1409-es évszám.¹⁶ Harmatta János szerint egy sírfeliratról és egy úrvacsorára vonatkozó szövegrészről van szó. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az Altaj-hegységben egykor jelen voltak Nesztoriosz követői. D. Bajar mongol régész – a sziklavészetek felfedezője – a najmanokhoz köti a feliratokat.¹⁷

A nesztoriánus hitű öngütök ugyancsak előkerülnek a mongol forrásokban. Az *Erdeni-jin Tobcsi* krónikában a déli mongol csahar törzset fehér tatárként említik, ugyanazon a néven, mint korábban az öngütöket.¹⁸ A krónika megemlíti, hogy Altan kán negyedik fia legyőzte a fehér tatárokat. Egy másik mű – az *Altan Tobcsi* – a tümetekhez¹⁹ tartozó engüid törzsről is beszél: L. Altanzaja néprajzkutató szerint az öngüt név változatáról lehet szó. A csaharokon belül létezett egy erküid-erkegüid törzs is.²⁰ A nyugati üdzsümcsin²¹ nemesek egy mongol forrás szerint az erkegüidöktől származtak, akik hajdan Sangdu város környékén éltek.²² A történeti forrásokból tudjuk, hogy a város Kubiláj kán nyári rezidenciája volt, ahol különböző vallások követői éltek együtt, így a környékbeli erkegüid törzs tagjai között valószínűleg előfordultak nesztoriánus keresztények.

A kereszténység emlékei a mongol birodalom bukása után majdnem nyomtalanul eltűntek, a szír misszionáriusok is egyre nehezebben juthattak át a selyemút egyes, mohamedánok által ellenőrzött szakaszain. A 17. században előretörő, erőszakosan térítő buddhizmus²³ pedig úgyszólván teljesen felszámolta a többi, nagy múltra visszatekintő pusztai vallást. Az ősi sámánhit emlékei szórványban és buddhista köntösben maradtak meg a mongol vidékeken, míg a nesztoriánus kereszténység nyomai még jobban eltűntek. Ma már csupán a törzsi és földrajzi nevekből lehet következtetni a nesztoriánusok egykori jelenlétére. L. Altanzaja főleg mongol források elemzésével arra a megállapításra jutott, hogy a déli mongol törzsek között előforduló erküid név az egykori nesztoriánusok nevének továbbélése.²⁴ Mint már említettem, a név főleg az Ordosban fordul elő, бага és jeke erküid alakban. Altanzaja a 17. században íródott történeti forrásokat tanulmányozta át: az *Erdeni-jin Tobcsi* és az *Altan Tobcsi* szerint az erkeünök a csahar törzs egyik ágát képezik, és jelentős szerepet játszottak a déli mon-

gol törzsszövetség életében. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a mongolokat egyesítő Dajan kán felesége, Mandukaj katun ugyancsak az erkeün törzsből eredt.²⁵ Altanzaja ellenben felhívja a figyelmet arra, hogy az ojrátok közt előforduló erkegüüt alak Dzsingisz kán szellemének őrzőire vonatkozik, s nincs nesztoriánus kapcsolódása. Egy másik 17. századi forrás, a mongolok származását megőrkítő *Ganga-jin uruszkal* a déli mongol törzsek között két helyen említi egykori keresztényekre utaló törzsi nevet.²⁶ Újabb adalék, hogy a Mongol-Altajban élő urjanhajok között szintén van erked nevű nemzetség. A mai Baján-Ölgij megye Altaj járásában, Ulaan Had bag közigazgatási egységben élő erkedekről M. Ganbold néprajzkutató számolt be, igaz, kommentárok nélkül. A mongol kutató elkülönít egy mongol nyelvű és egy török nyelvű urjanhaj népcsoportot. Az urjanhajokról szólván korábbi kutatókra hivatkozva megjegyzi, hogy ősi törzsről van szó, amelyről már *A mongolok titkos történetében* is olvashatunk. Van olyan feltevés, hogy egykor köztük is elterjedt Nesztoriosz hite: az erked nemzetnév megléte mindenesetre megerősítheti ezt az állítást.²⁷ Az sem közömbös, hogy az erked vidék délen a kínai Hszincsiang-ujgur tartománnyal határos, ahol egykor a selyemút is áthaladt: ebből az irányból tehát érkezhettek különböző szellemi hatások. Ráadásul Baján-Ölgij megyének ez a része gazdag a szogdnak vagy ujugurnak tartott emlékekben; a mongol régészek eddig három olyan kőbálványt találtak ezen a területen, amely nem köthető sem a türk, sem a mongol bálványtípushoz. Az egyik szobor olyan nyakdíszet visel, amely az ordoszi bronzkeresztekre hasonlít.²⁸

Martin Roos, a jugur törzs kutatója terepmunkája során összegyűjtötte a mai törzsneveket. Munkája nagyon érdekes adalékokat tartalmaz. A jugurok, akik az ősi mongóliai ujugur birodalom népeitől származnak, törzsneveikben megőrizték az An családnevet, amely a kora középkorban a belső-ázsiai szogdok jellemző családneve volt. Még egyértelműbb megfelelés a Szokalik név, amely a szogdok nevének fennmaradását mutatja. Megtalálható náluk az Ak (kínaiul Bai) törzsnév, amelyet Roos fehér tatárnak értelmezett. Ezt az elnevezést, mint már említettem, a korábbi források az öngütökre alkalmazták.

Az eltűntnek hitt belső-ázsiai keresztényekről a huszadik század harmincas éveiben új híradás érkezett. Mostaert, a Pekingi Katolikus Egyetem professzora az Ordosz területén, az erkeüt népcsoport körében megtalálni vélte a középkori kereszténység nyomait. Ő maga ugyan nem találkozott ezzel a népcsoporttal, de Garma Banszar, az udin²⁹ törzs vezetője részletesen beszámolt neki róluk. Mostaert közzétette lejegyzését,³⁰ de a későbbiekben senki sem kereste fel az említett erkeüt népcsoportot, ezért kérdéses maradt, hogy a tudós által leírtak megfelelnek-e a valóságnak.³¹

Mostaert szerint az erkeüt népcsoportnak a tagjai nem ismerik a buddhista szertartásokat, ezért a szomszédos mongol törzsek nem tartják őket jó embereknek és gúnyolódhatnak rajtuk: mu (rossz) erkeüt, kara jasza (rossz csontú) erkeüt, erkeüt derszüt (pogány). Az utóbbi, terszüt/derszüt szó általában is jelölheti a nem buddhistát, mert a szót a középkorban éppen a nesztoriánus keresztények megjelölésére használták. A név egyébként a tarsza³² szó elferdített változata. Mostaert szerint mintegy kétszáz családról lehet szó, bár a szomszédos Sanhszi tartományban is élnek néhányan. A helyi hagyomány szerint az Altaj és a Hangaj hegységből származnak, tehát éppen onnan,

ahol a mongol birodalom előtti időben a kereszténység nagyon erős volt. Az Ordosban élők adómentességet élveznek, még a helyi uralkodótól is függetlenítték magukat. Minden csoportnak külön papja van, akire a *baksi* (tanító) mongol szót használják. Főpapjukat Szonomnak hívják: a negyvenes éveiben járhat, és egy Szukha nevű helyen lakik. A kis-erkeüt csoport főpapját Öldzsijtnek hívják, Sara-uszu-gólnál él. A papi tiszttség apáról fiúra száll. A papok egyszersmind bírák is, akik még halálos ítéletet is hozhatnak. Az erkeütök szentélyének bejárata kelet felé néz.³³ Bent egy emelvényen asztal áll, amelyen piros selyembe csomagolt tárgyat őriznek: ezt azonban csak a papok láthatják. A szentélyben egy *möngke csula* (örökmécses) is ég: lángja nem aludhat ki.

A szvasztikát tisztelik, de temetéskor vagy áldozat bemutatásakor keresztet használnak, amelynek *jungring* a mongol neve. Ennek az adaléknak pontosan megfelel, hogy főleg az Ordosz területéről kerültek elő olyan keresztípusok, amelyek hol felváltva, hol egyesítve formázzák a keresztet és a szvasztikát. Lehetséges, hogy az Ordosban mindkét ősi szimbólumot használták a nesztoriánusok. A helyiek, főleg az asszonyok ma is gyakran viselik a keresztet, vagy kifüggesztik a ház falára.³⁴

A szomszéd népek különösnek tartják, hogy ezek az erkeütök nem látogatják a buddhista monostorokat, nem tisztelik az ősök szellemét, nem jósoltatnak. A mongol népeknél szokásos tűz- és a forráskultusz szintén hiányzik náluk. Az Égnek sem mutatnak be állatáldozatot. Félnék a halottaktól, és szomszédaiktól eltérő módon temetkeznek.

Szertartás előtt a férfiak lecsatolják övüket. Előbb a nők, majd a férfiak lépnek be a szentélybe. A pap vizet hint minden hívőre. Liturgikus öltözetet nem használ, a szertartást köznapi ruhában végzi. Amikor belép az ajtón, imádságot recitál mongol nyelven. Az ima neve *takilga*, a legtöbb hívő fejből tudja idézni. A szertartás után a hívek még együtt maradnak a szentély előtt.

Három nagy ünnepet tartanak számon: a hagyományos mongol újévet (*csagaa szara*), májusban a *nama szarát*, és novemberben a *huvi szarát*. A tizenkettedik hónap 29-én este a *jiszün söni öglige* (kilenc éjszaka adománya) ünnepe van náluk. Garma Banszar csupán ennyit tudott mondani az ünnepekről. A dátumok alapján elképzelhető, hogy a *nama szara* lenne a pünkösd, a *jiszün söni öglige* pedig a karácsony. A holdújév minden mongol ünnepe, megtartását még Dzsingisz kán rendelte el, hogy nemzedékről nemzedékre megemlékezzenek a birodalom megalapításáról.

Néhány érdekes szokás a szüléshez kapcsolódik. Ha valamelyik asszonynak nehéz szülése van, akkor az összes bűnét meg kell gyónnia, mert a bűnvallás állítólag segít. Szülés után az anya testét három napig nem mossák le, így akarják távol tartani a betegségeket. A baba megfürdeti, majd zsírral megkeni a gyermeket. Ekkor történik a névadás; általában valamelyik szentjük nevét kapja az újszülött.

Monda Olan Szüme gazdaszelleméről

Sven Hedin svéd felfedező egyik útítársa, a kínai Huang Venbi 1929-ben eljutott a Góbi déli részén található Bajlingmiao³⁵ település környékére, ahol egy hatalmas kiterjedésű romvárosra bukkant. Felfedezéséről rövid hírt jelentetett meg a kínai nyelvű *Jan-csing hszüebao* folyóiratban. A romokat Jüan-kori katonai tábornak vélte. Owen Lattimore amerikai orientalista 1932-ben ugyancsak fölkereste a régi romvárost. Terepjárása közben számos olyan faragott követ talált, amelyet keresztény jelkép díszített. Részben ezért, részben a romváros méretei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a nesztorianus öngütők egyik központja, Olan Szüme lehetett az ismeretlen település.

Lattimore a helybeliektől egy érdekes mondát is hallott. A történet szerint az egyik környékbeli előljáró építőanyagot kezdett hordatni a rommezőről saját palotája építéséhez. Feleségét azonban hamarosan megszállta egy gonosz démon, aki az asszony száján keresztül gyalázta a férjét. Szemére vetette, hogy meglopta a romvárost. Mert a démon nem volt más, mint a régi település egyik védőszelleme, Kurun Bator. Az előljáró lámákat hívatott, hogy űzzék ki a demont feleségéből. Kurun Bator a lámák készítésére ugyan távozott, de szólt mesterének, Szokor Liu-ci kánnak: most ő szállta meg az asszonyt. A férjhez pedig így szólt: „Én Szokor Liu-ci kán vagyok, a romváros gazdaszellemé. Hogyan gondoltad, hogy elhozod a téglákat az én városomból? Azt hiszed, hogy úr vagy, pedig csak a ma embere vagy, esetleg a tegnapé és a holnapé. De én az egész vidék ura vagyok több száz éve. Több tízezer lélek él az én uralmam alatt, köztük két legnagyobb vitézem, Kara Bator és Csagan Bator. A megholtak lelkei évszázadokon át kígyókban és békákban voltak. Hétszáz év hosszú idő, de te azt gondoltad, hogy azok a megholtak nem léteznek? A Batu Halha templom lámái szintén vittek innen téglát, csak hogy előbb imával kérték. Az rendben van, amikor a téglá csak téglá. De ezek a téglák az enyéim, nem közönséges agyagból valók. Ez az agyag nagyon messziről jött, és olyan értékes, mint az ezüst.”³⁶

A gazdaszellem éjszakákon át korholta az előljárót, végül az hívott egy varázslásban jártas, ún. gurteng lámát, aki nagy tisztító szertartással kiűzte a demont az asszonyból.³⁷

Olan Szüme későbbi kutatói megpróbálták Liu-ci kán nevét azonosítani, de csak további mondákra hagyatkozhattak. Az egyik történet szerint a kán a Jüan-dinasztia idején uralta a várost. Miután feleségül vette a nagykán lányát, Liu-ci föltette magában, hogy megszerzi apósa trónusát. Felesége azonban elárulta, a nagykán pedig sereget küldött, amely földig rombolta a várost.³⁸ A környékbeli csaharok Liu-ci történetét a Tang-korba helyezik, és úgy tartják, hogy a kán csellel szerezte meg a területet a kínaiaktól.³⁹

A történetben a mongol mondák néhány tipikus elemét figyelhetjük meg. Az egykori uralkodó gazdaszellemmé változik, úgy őrzi a romot; ami viszont szent hely, ahonnan semmit sem szabad elvinni. Hasonló íratlan szabály ma is létezik a szent helyek környékén: aki nem tartja be, büntetéssel kell számolnia. Érdekes továbbá a hétszáz évre történő hivatkozás: ebből a Jüan-dinasztia kora következik, amikor csakugyan állt a város és működtek a templomok. Tudjuk, hogy 1305-ben a ferences misszionárius, Montecorvino katolikus templomot emelt Olan Szümében. Az egyik monda a valóság-

ból merít, amikor arról beszél, hogy a helyi uralkodó feleségül kapta a nagykán lányát. Az öngüt fejedelmeknek ugyanis valóban joguk volt rá, hogy ún. anda-kuda viszonyt⁴⁰ létesítsenek a Dzsingisz-házzal. Így könnyen elképzelhető, hogy a várost csakugyan a Jüan-korban rombolták le a helyi uralkodó árulása miatt. Az anda-kuda viszonyt megszegőnek ugyanis kegyetlen büntetés járt. Ez a végkifejlet Namio Egami ásatási eredményeivel is összhangban van, hiszen a japán régész a Jüan-korra datálta Olan Szüme város legkésőbbi leleteit. Természetesen az is elképzelhető, hogy a frissen hatalomra került Mingek rombolták le a várost – éppen az öngütök dzsingsizida kötődései miatt.

A szellemek, gazdaszellemek mondabeli szereplése a mongolság ősi animisztikus világmépeben gyökerezik. A mongolok az év meghatározott szakaszában étel- és italáldozatokat mutatnak be a szellemeknek, hogy segítségüket megszerezzék. A buddhizmus előtti hitvilágukban az újhold utáni meghatározott napokon végeztek áldozatot. Ha új szállásra költöztek, előtte-utána a helyi szellem jóindulatát kérték. Érdekes megjegyzés, hogy „a téglák nem közönséges agyagból valók”, továbbá „annyit érnek, mint az ezüst”. Elképzelhető, hogy létezik olyan hiedelem, amely a messi földről jött szerzetesek tárgyainak, faragványainak mágikus erőt tulajdonít. Az is lehetséges, hogy az építkezéshez messi földről is szállítottak anyagot: mivel az importáru drágább, az elbeszélés – bár mesés túlzással – valódi értékkülönbséget tükröz. A monda megörökíti, hogy a környékbeli lámák *kérik* a téglát a szent hely gazdaszellemtől. Általánosan elterjedt szokásról van szó, amely ma is eleven a Góbi-sivatagban élő mongolok között. Ha valaki egy szent helyről csupán egyetlen követ is el akar vinni, előbb imával kell azt elkérnie, azután pedig rizst vagy egyéb fehér színű ételt kell szétszórnia, hogy a szellem megnyugodjon.⁴¹

Nesztoriánus név a burjátoknál

Diószegi Vilmos 1957-ben Szibériában végzett kutatásokat, ahol a mongol nyelvű burját, azon belül a bulagat népcsoportnál gyűjtött a Bajkál-tó környékén. Hangelov orosz, valamint Rincsen mongol kutató korábban is járt ezen a vidéken. Már az ő figyelmüket is felkeltette az egyik mondahős, Tarsza, akit a bulagat burjátok szellemősüknek (ongon) tartanak, de szokatlan nevének jelentését, eredetét még máig sem tisztázta a kutatás. Diószegi terepmunkája során eljutott a Mankovo ulusban élő Csadi⁴² nevű sámánhoz. Itt vette fel azokat az énekeket, amelyekben a sámán Tarsza „bátyjához” fordul segítségért. Később Diószegi kutatótársával, Saraksinovával közösen publikálta a felvételt.⁴³ Az ének, valamint a sámán elbeszélése szerint a törzs őse egy burját férfi volt, aki Tarsza országában élt, ahol feleségül vett egy nagy fekete sámánnoőt. A házasságból két gyermek született, akik felnővén híres, nagy fekete sámánokká váltak. Van azonban olyan hagyomány is, hogy Tarsza egy helyi gazdaszellem volt. Csadi egyik éneke így mondja el Tarsza származását:

„Tarsza báty’
 Asujhan nemzetségtől származott
 Azok Szubud nojodtól származtak
 Ardaj báty’tól származtak.
 Tarsza báty’ sok oldalról eredt
 Bujaska öregtől
 Aleska öregtől
 Szobhohok nyelv-tudótól
 Mahal öregtől...
 Ezek Tarsza öregjei, akiket
 Öreg embernek mondanak. Akkor
 Tarsza báty’ indult
 Keleti oldalról
 Keleti földről
 Zulhe-folyó forrásának vidékéről...”⁴⁴
 (A szerző ford.)

A sámánének további szakaszában olvashatunk Uta Szagan Nojonról, az Ojhon tenger gazdaszeméről, akitől Tarszát származtatták. Tarsza őseről Hangalov megjegyzi, hogy a helyiek olyan galambot ajánlanak fel neki, amelynek nyakára fehér és kék szalagot kötnek.⁴⁵ A galamb-szimbólum és a Tarsza szó együttes megjelenése nagyon fontos a nesztoriánus kutatás szempontjából, hiszen a galamb közismerten a Szentlélek jelképe. Fontosabb azonban, hogy a nesztoriánusok számára Jézus megkeresztelése kulcsfontosságú volt: teológiájuk szerint a Szentlélek a bemerítkezés után galamb képében hozta el az isteni természetet az Üdvözítőnek.

Ezen a gondolati háttéren nem volna meglepő, ha a galamb – amely már az Ószövetségben is jelentőséget nyert – később, más közegben kultikus jelentőséghez jutna. Az eddigi kutatás nem foglalkozott a burjátok esetleges nesztoriánus kapcsolataival, ha azonban a Tarsza név ilyen értelemben megfejtendő, akkor a galambfelajánlás szokásában is élhet valamely keresztény hagyomány, hiszen a mongol népek között a galamb nem játszik fontos szerepet: nem totemős, és nem is áldoznak vele.

Adalékként jegyzem meg, hogy B. Rincsen szintén jegyzett le olyan burját sámánéneket, amelyben a Tarsza név hasonló tartalommal jelenik meg, mint Diószegi szövegközlésében.⁴⁶

Magam pedig fentebbi kutatásom alapján úgy vélem, hogy a burját sámándalokban előbukkanó Tarsza név nem más, mint az egykori közép-ázsiai nesztoriánusok megjelenésére használt Tarsza/Tarszia kifejezés. Több kutató megerősítette, hogy a Bajkál-tó vidéki merkit⁴⁷ törzsek között már a Dzsingisz kán előtti korszakban jelen volt a nesztoriánus hit. Mingana történeti forrásokkal bizonyította, hogy a 8. századi türk birodalomban nesztoriánusok is éltek. Így föltehető, hogy a helyi népcsoportok megőrizték a régi vallás néhány elemét. Másrészt Nicholas Poppe a burját vidék földrajzi neveiben kereste az egykori kereszténység nyomait. Azt állította, hogy Irkutszk erede-

ti, mongol neve, Erküü, valamint a Bajkál-tóba ömlő Erküü folyó neve egyaránt az erkeün szóból ered, amely régen a nesztorianusok elnevezése volt.⁴⁸

További adalékok is vannak, ezek azonban csak közvetve utalnak a nesztorianizmus egykori jelenlétére. Mongol kutatók a burját mondákban megtalálni vélték az egykori kereit törzset, sőt az ekirit burjátok eredetlegendáiban ismert Gutaar mergen mitikus hőst azonosították a kereit fejedelemmel, Ong kánnal.⁴⁹ Először Dzs. Ceveen jegyezte le Gutaar mergen történetét 1903-ban: egy Bajkál-melléki sámántól, Aga Tükereöntől hallotta. Ez az *Abgaldaj*-monda sok egyezést mutat *A mongolok titkos történetének* bizonyos részleteivel: Gutaar mergen és Ong kán levágott fejével ugyanúgy halotti áldozatot mutatnak be, a két fő pedig ugyanúgy elmosolyodik.⁵⁰ A két leírás olyan szorosan egyezik, hogy Tojszom Galszan mongol kutató feltételezi: Gutaar Mergen esetleg Ong kán tiszteleti neve volna.⁵¹ *A mongolok titkos történetében* ezt olvassuk: „A najman Tajang kán anyja, Gürbeszü így szólt: Ong kán régi idők kánja volt. Hozzátok ide a fejét! Ha csakugyan ő az, áldozni fogunk neki. Erre Kori-szübecsihez követet küldött, az levágta a fejet, és elküldte neki. Tajang megismerte, letette egy fehér nemeztakaróra. Menyeivel elvégeztette a menyek halotti szertartását, áldomást rendelt és megszólaltatta a kobzokat. Ekkor csészét vett kezébe és áldozott. Amint így bemutatták az áldozatot, a fej elmosolyodott.”⁵² A fej testtől való leválasztásának szokása már a hun sírokban megtalálható. A mongol népek között főleg háború idején volt szokásban, amikor az ellenséges területen nem tudták az egész holttestet megmenteni. Ilyen esetben a fej az egész személyiséget jelképezte. Párhuzamként említem a mongóliai türk kőszobrok lefejezésének szokását, amikor az ellenséges szellemősöket akarta az új hódító nép megsemmisíteni.⁵³ A forrásban megörökített szertartás valószínűleg olyan áldozat volt, amelyet először a halottnál, később a kőbálványoknál végeztek el. Az idézett szövegben hangsúllyal szerepel a csésze, amely szokásosan a türk és a mongol kori kőszobrok kezében is megtalálható. Érdekes, hogy a nesztorianus keresztény Ong kán temetéséről szóló hagyomány csupán a régi törzsi szokásokat rögzíti. A mongol kutatók valószínűsítik, hogy a nagy mongol birodalom megalapítása után Dzsingisz kán a burját vidékre is telepített a legyőzött kereitek közül, ez a törzsi rész pedig hazájától távol is megőrizte legendáit, sőt őseinek emlékezetét.

Gutaar mergen és Ong kán gyászünnepének leírásában azonban különbség, hogy a krónika nem adja meg az áldozat pontos tartalmát, ezzel szemben Gutaar mergen története pálinka- és dohányáldozatról beszél.⁵⁴ A pálinkaáldozat a mongol népek körében a legbecsesebb áldozati formák egyike. A dohány csak később jelent meg náluk, de annyira fontossá vált, hogy szintén helyet kapott a gyászünnepen.⁵⁵ A szertartás után a kán szellemössé, ongonná válhatott, utódai pedig folyamatosan gyakorolták kultuszát.

A mongol korban íródott külföldi források arról is beszámolnak, hogy a kereit törzs nagy tiszteletben állt a Dzsingiszidák között. Tojszom Galszan több példával bizonyítja, hogy Ong kánnak egykor nagy kultusza lehetett a mongol törzsek körében. A mongol főváros, Ulánbátor melletti Bogd hegyet több kutató Ong kán nevéhez köti. A kereit fejedelem kultuszát továbbörökítette a mongol őstisztelet, amely felmagasztalta Jeszüdej Bátor és Dzsingisz kán egykori esküdt testvérét, hiszen annak igen fontos szerepe volt a mongol birodalom létrejöttében. További érdekesség, hogy az ekirit burjátok nevét a

mongol kutatók a kereit névből magyarázzák, vagyis ez a ma élő burját törzs – Gutaar mergen történetének fenntartója – maga is az ősi, egykor nesztorianus keresztény, vagy legalábbis nesztorianus keresztény vezetőségű törzsszövetség, a kereitek maradéka volna.⁵⁶

Badamhatan mongol néprajzkutató a Hövszgül megyei darhat törzs erkidi nemzetségéről azt állította, hogy eredetileg a burjátok között élt, s csak a 17–18. század folyamán húzódott le a mai Mongólia területére. Az egyik nemzetségi adatközlő szerint az erkidek ősei háború elől menekültek mai lakóhelyükre. Badamhatan lehetségesnek tartja, hogy a nemzetségnevét az Erkiü folyóra vagy esetleg az ekirít burját törzsre utal,⁵⁷ és a kérdés tisztázásához további kutatást javasol. Altanzaja úgy véli, hogy az erkidek neve az erkeüd szóból ered, tehát ő is az egykori nesztorianusokkal hozza őket összefüggésbe.⁵⁸

Összefoglalás

A nesztorianus kereszténység a belső-ázsiai térségben évszázadokon keresztül virágzott. A Jüan-dinasztia végére azonban más világvallások (iszlám, buddhizmus) terjeszkedése nyomán korábbi jelentősége megszűnt. Így a 14. század második felétől már alig van róla írásos adat. Ez a tény azonban csak azt mutatja, hogy a nesztorianizmus kikerült a központi, állami érdeklődésből; azt viszont nem bizonyítja, hogy nyom nélkül elenyészett volna.

Írásomban megpróbáltam utánajárni annak, hogy milyen kései nyomai lehetnek a nesztorianus kereszténységnek a mongol népek körében. Főleg törzsi és földrajzi neveket találtam, illetve néhány olyan mondat, amely a kereszténység mongol népek közti továbbélésére enged következtetni. Adalékaim azonban további kutatásokat igényelnek.

Irodalom

- Altanzaja, L.: *Erkcsuudin tuhai. Ugszaatni szudlal.* 13. köt. Fasc. 1. 2001. 4–12. o.
- Amar, A.: *Mongolin tovcs tüüü.* Ulánbátor, 1989.
- Arzhantseva, Irina: *The Christianization of North Caucasus. Religious dualism among the Alans.* In Werner Seibt: *Die Christianisierung des Kaukasus.* Wien, 2002.
- Atiyah, A. S.: *A History of Eastern Christianity.* Cambridge, 1968.
- Baán István (ford.): *Eusebiosz Egyháztörténete.* Budapest, 1983.
- Badamhatan, S.: *Erdem sindzsilgeeni buteeluud.* 1. köt. Ulánbátor, 2002.
- Bajar, D.: *Baruun Mongold sineer ilerszen ertnij bicsgijn durszgaluud. Sindzslah uhaan amidral,* 1990/6. 37–40. o.
- Barraux, Roland: *A dalai lámák története.* Budapest, 1995.
- Barthold, B.: *O hristsiansztve v Turkesztane.* Zapiszki Vosztok. otd. *Ruszkogo Archeolog.* Ob. t. VIII. Szentpétervár, 1894. 1–32. o.
- Bendefy László: *Az ismeretlen Julianusz.* Budapest, 1938.
- Benke József: *Arab kalifák.* Budapest, 1994.
- Berezin, I. N.: *Rasid-ad-din. Szbornij letopiszzej.* Moszkva, 1946.

- Bese Lajos: Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok titkos történetéből. *Keletkutató*, 1987 ősz. 40–49. o.
- Boldbaatar, J. U.: Hrisztin sasni Nesztorin urszgald holbogduuldzs boloh gurvan durszgal. *Arheologi, antropologi, ugszaatni szudlal*. 2003. No. 210/19. 103–111. o.
- Boyle, J. A.: *The History of World-Conqueror by Ata-Malik Juvaini*. 2 kötet. Manchester. 1958.
- Brentjes, Burhard: Fragmente aus dem Nachlass von Daniel Gottlieb Messerschmidt. *Acta Orientalia Hungarica*, 1998. 220–235. o.
- Budge, Wallis: *The monks of Khublai khan*. London, 1928.
- Chabot, J. B.: *Synodicon Orientalae*. Paris, 1907.
- Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Budapest, 2003.
- Clément, Philip: La pagode de la Croix. *Le Bulletin Catholique de Peking*, 1922. 290–297. o.
- Dalai, Cs.: *Mongolin tüüih (1206–1260). Ih Mongol ulsz*. Ulánbátor, 1994.
- Damdinszüren C.: *Mongol dörvöldzsín bicsig*. Ulánbátor, 1986.
- Damdinszüren C.: *Mongol-un nigucsa tovcsijan*. Ulánbátor, 1957.
- Dasnjam, I.: *Jeke Dzsaszag*. Ulánbátor, 1995.
- Dawson, Christopher: *Mission to Asia*. New York, 1955.
- Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 9. kötet. Budapest, 1993.
- Diószegi V. – Sharakhshinova, N. O.: Songs of Bulagat burieat Shamans. *Mongolian Studies*, 1970. 103–108. o.
- Drake, F. S.: Nestorian monasteries of the Tang dynasty and the site of the discovery of the Nestorian Tablet. *Monumenta Serica*, 1936. 293–340. o.
- Egami, Namio: *The Mongol Empire and the Christendom*. San Paolo, 2000.
- Erdélyi István – Sugár István: *Ázsiai lovasnomádok*. Budapest, 1982.
- Ecsedy, Ildikó: *Kínai császárok és alattvalók*. Budapest, 1992.
- Erdeni-jin Tobcsi*. Ulánbátor, 1960.
- Fila Béla: *Az Egyházi Tanítóhivatal dogmatikai megnyilatkozásai*. Pázmány Péter Katolikus Hittudományi Akadémia Jegyzetosztálya, Budapest, 1989.
- Ganbold, M.: Ulaan hadni altain urjhanhain tuhai temdeglel. *Ugszaatni szudlal*. 14. kötet. Fasc. 12. 2001. 135–148. o.
- Ghirsman, R.: *Az ókori Irán*. Budapest, 1985.
- Gombodzsav, B.: *Ganga-jin uruszkal*. Ulánbátor, 1992.
- Gombos F. Albin: *Középkori krónikások, krónikák. Freising Ottó krónikája*. Budapest, 1912.
- Győrffy György: *Julianus barát és a Napkelet felfedezése*. Budapest, 1988.
- Győrffy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest, 1986.
- Hangalov, M. N.: *Sobranie socinenij*. 1. kötet. Moszkva, 1960.
- Hangay Zoltán: *Pápák könyve*. Budapest, 1991.
- Hoppál Mihály: *Sámánok*. Budapest, 1994.
- Hubai Péter: *Jézus rejtett szavai*. Budapest, 1990.
- Hüühenbaatar, D.: *Mongol gürnij elcsin harilcaa*. XIII. dzuun. Ulánbátor, 1962.
- Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea – Arany legenda*. Vál., ford. Petrolay Margit. Budapest, 1990.
- Jankovich–Hoppál–Nagy–Szemadán (szerk.): *Jelképtár*. Budapest, 1990.
- Jungmann, J. J.: *A szentmise*. Eisenstadt, 1977.
- Kakuk Zsuzsa: *Örök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükré*. Budapest, 1988.
- Katona Tamás (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 1981.
- Kósa Gábor: A nesztorianizmus a Tang-kori Kínában. *Vigilia*, 2004/7. 492–503. o.
- Lambert, Tony: The Nestorians in Xinjiang. *China Insight*, 2004 május–június. 205–210. o.
- Lattimore, Owen: A ruined Nestorian city in Inner Mongolia. In: *Studies in Frontier History. Collected Papers, 1928–1958*. Párizs, 1959.
- Lévay Mihály (szerk.): *A katolikus hittérítés története*. 1. kötet. Budapest, 1937.
- Li Jixin: *Feng Chenggou, Jingjiao Bei Kao Researches into the Nestorian Tablet*. Commercial Press, 1931.
- Ligeti Lajos: *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, 1940.
- Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. In: *A mongol kori Scythia a krónikákban*. 1986. 402–406. o.
- Ligeti Lajos: *A mongolok titkos története*. Budapest, 1962.
- Ligeti Lajos: *Monuments préclassique*. 1. kötet. Budapest, 1971.
- Lin Gan: *Turkchuud-in tuuh*. Höhhot, 1998.

- Londzsid, B.: *Ojrat mongolin tuuhend holbogдох szurvaldzs bicsguud*. 3. köt. Ulánbátor, 2002.
- Lőrincz L. László: *Dzsingisz kán*. Budapest, 1991.
- Lubszandandzan: *Altan Tobcsi*. Höhhot, 1984.
- Malov, Sz. V.: *Pamjatniki drevnetjurkszkoy nizmennoszty Mongolii i Kirgizii*. Moszkva–Leningrád, 1959.
- Martin, Desmond: Preliminary report on Nestorian remains north of Kue-hua, Suiyuan. *Monumenta Serica*, 1938. 232–249. o.
- Mesterházy Károly: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 195–205. o.
- Mingana, A.: *The early spread of Christianity*. Manchester, 1925.
- Minorsky, V. F.: *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*. London, 1942.
- Minorsky, V. F.: *Hudud-al-Alam. The regions of the World*. London, 1972.
- Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára*. Budapest, 1938.
- Morgan, David: *The Mongols*. Oxford, 1990.
- Mote, F. W.: *Imperial China, 900–1800*. Cambridge, 1999.
- Mostaert, A.: *Ordosica. Les erkeüt descendants des chretiens medieviaux, chez les Mongols Ordos*. Peking, 1933. 1–21. o.
- Möngkedelger, B.: *Aibag-a gol dah tüühijn ul mör*. Höhhot, 1997.
- Njambuu, H.: *Mongol ündeshteni товс түüh*. Ulánbátor, 1994.
- Obrusánszky Borbála: A nesztorianizmus elterjedése Belső-Ázsiában. *Turán*, III. 2. 2000. 91–95. o.
- Pálffy Ilona: *A tatárok és a XIII. századi Európa*. Budapest, 1928.
- Palladius: *Chinese recorder*. London, 1875.
- Pelliot, Paul: *Notes on Marco Polo*. 3 köt. Párizs, 1959.
- Pelliot, Paul: *L'inscription Nestorienne de Si-ngan-fou*. Párizs, 1996.
- Perlee, H.: *Mongol ard ulszin hot szuurin товсsoon*. Ulánbátor, 1961.
- Polonyi Péter: *Kína története*. Budapest, 1994.
- Poppe, Nicholas: *Mongolian monuments in hPags-pa script*. Wiesbaden, 1957.
- Pulleblank, E.: A Sogdian colony in Inner Mongolia. *T'oung Pao*, 1952. 317–356. o.
- Rachewiltz, Igor de: *Popal envoys to the Great Khans*. California, 1971.
- Rintchen, B.: *Les materiaux pour l'etude du chamanisme Mongol*. 2. köt. Wiesbaden, 1961.
- Roos, M.: Preaspiration in Western Yugur Monosyllables. *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994*. Ed. L. Johanson et al. Wiesbaden, 1994. 28–41. o.
- Rossabi, Morris: *Khublai Khan*. Los Angeles, 1988.
- Saeki, P. Y.: *The Nestorian documents and relics in China*. Tokyo, 1937.
- Saguchi, Tori: *The Mongolian Empire and the West*. Tokyo, 1970.
- Sara Tuudzsi. Moszkva–Leningrád, 1960.
- Sasvári László: *Jegyzetek a nesztorianus vallás történetéhez*. Kézirat. 1996.
- Schütz Ödön: Ilkánok és mamelukok harca a Szentföldön a hátszágért. *Keletkutató*, 1990 ősz. 3–22. o.
- Siebeck, Paul: *Manicheism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen, 1992.
- Sinor, Denis: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, 1990.
- Spuler, Berthold: *History of the Mongols*. London, 1972.
- Stewart, John: *Nestorian Missionary Enterprise*. Edinburgh, 1928.
- Szántó Konrád (szerk.): *A katolikus egyház története*. 3 köt. Budapest, 1985.
- Szathmári Botond: A tibeti phön hagyomány. *Potala*, 2000. 1–8. o.
- Szer-Oddsav: *Ertnij turegcsuud*. Ulánbátor, 1977.
- Szühebaatar, G.: *Mongolin deedzs bicsig*. Ulánbátor, 1992.
- Tekin, Şinasi – Tekin, Gönül Alpay (szerk.): *Rasid-ad-din. Jami-at tawarikh*. 3 köt. Duxbury, 1998.
- Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, 1971.
- Tojszom, Galszan: *Buriadin jadzguur domgijn товсsoon*. Ulánbátor, 1998.
- Ulaan, M.: *Erdeni-yin tobci-yin sudalгаа*. Liaoyan, 2000.
- Vámos Péter: *Magyar jezsuita misszió Kínában*. Budapest, 2003.
- Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest, 1988. /Ókeresztény írók 1./
- Vanyó László: *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Budapest, 2000.

- Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1993.
Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986.
Várnagy Antal: *Liturgia*. Abaliget, 1993.
Vasiliev, A. A.: *History of the Byzantine Empire, 324–1453*. 2 köt. University of Wisconsin Press, 1980.
Vladimircov, B. J.: *Tureckije elementi v mongolszkom jazike*. Szentpétervár, 1911.
Yeung, Ch.: A Study of the Nestorian Bronze Crosses found in the Ordos region. *Soochow University Journal of Chinese Art History*, 1978. Vol 1. 8. 69–71. o.
Yule, M.: *Notes on Marco Polo*. 3 köt. Cambridge, 1921.
Vajda Endre: *Marco Polo utazásai*. Budapest, 1973.
Waley, Arthur: *The travels of Alkimist. Recorded by his disciple Li Chih-chang*. Taipei, 1991.
Weese, Devin De: The influence of the Mongols on the Religious Consciousness of 13–14th century Europe. *Mongolian Studies. Journal of the Mongolian Society*, 1979. Vol. V. 41–78. o.
Wittfogel, K. – Feng, Ch. (szerk.): *Liao-shi*. Philadelphia, 1946.
Zhou Weizhou: The textual Research on the Crossed Bronze Brand of Yuan Dynasty Unerthed in Tongwan City. In: *Tongwancheng Yizhi zong he yan jiu. Sanqin chu ban shi*. Xian, 2003. 51–55. o.

Jegyzetek

- ¹ Az öngütök a jelenlegi történeti kutatások szerint a hunok utódnépei közé tartoztak. Már a korabeli feljegyzések sem tekintették őket tisztán nomádoknak, mert városaik és falvaik is voltak. Mivel területük egykor a tangut birodalom része volt, sok forrás, köztük Marco Polo Tangutnak vagy Tenduknak nevezi országukat. A mongol dinasztikus évkönyv, a Jüan-si szerint az öngütök, vagy más néven a fehér tatárok eredetileg Kanszu tartományban éltek, de a 12. század elején az egyik észak-kínai Csin uralkodó parancsára átköltöztek a mongol határvidékre. A forrás állítása szerint négyezer család élt ott, akiket Alakusi tegin irányított. Az öngütök téli szállásközpontja a Sárga-folyó melletti Togtoh nevű település közelében lehetett, míg a nyári szállásközpont Olan Szüme, a Góbi középső részén, a selyemút északi leágazásánál, a Karakorum felé vezető karavánút mentén feküdt.
- ² A Tongvan név kínai nyelven őrződött meg, eredeti neve Fehér Város lehetett.
- ³ Zhou 2003, 52. o.
- ⁴ Matteo Ricci 1605-ből küldte haza ezen feljegyzését.
- ⁵ Moule 1930, 4. o. A bálványimádókkal a buddhistákat jelölik.
- ⁶ Moule 1930, 7. o.
- ⁷ Az ott élő keresztények valószínűleg közép-ázsiaiak vagy türk leszármazottak voltak.
- ⁸ Nyelvészeti és kultúrtörténeti szempontból lehetséges, hogy az erkeüd-erkeüt névváltozatok, valamint a tarsza megjelölés szoros kapcsolatban áll egymással, ugyanis ez erkeüd szó elején egykoron szókezdő „t” állhatott. Ez a feltevés azonban még további bizonyításra szorul. (A tarsza szóval kapcsolatban l. a 32. lábjegyzetet.) A kereit szónak többféle kiejtése létezik a mongol népcsoportok között.
- ⁹ Njambuu 1992, 168–169. o.
- ¹⁰ *Rasid-ad-din. Jami-at tawarikh*. I. rész, II. fej. 61. o.
- ¹¹ A mai Mongólia területén a 10–13. század között élt népcsoport. Eredeti lakhelyük a Jenyiszey folyó felső szakaszán és a Kem folyónál volt, majd innen a 9. század közepén délre vándoroltak, és fennhatóságukat a Szelenge folyótól a Tola folyó felső folyásáig terjesztették ki, ahol kapcsolatba kerültek más mongol nyelvű törzsekkel. Nyugati szomszédjuk a najman fejedelemség volt, északon a merkitek törzsei éltek. A kereitek a 11. század elején már húsz tüment állítottak ki. A fejedelemséget öt vezető törzs szövetsége alkotta, amelyet a togorin törzs irányított. Kánjuk a gür kán, vagyis egyetemes kán címet viselte.
- ¹² Potanin 1875, 25. o.
- ¹³ A mongol nyelvű torgutok jelenleg a Mongol-Altaj környékén élnek, régebben néhány csoportjuk Kínában is előfordult.
- ¹⁴ *Sara tuudzsi*, 52. o.
- ¹⁵ Londzsid 2002, 74. o.
- ¹⁶ Az évszámmal kapcsolatosan még nem tisztázott, hogy valóban a mi időszámításunk szerint számol-e.

A közép-ázsiai nesztoriánusok közül voltak, akik Nagy Sándor halálát tekintették időszámításuk alapjának. E szerint a megoldás szerint a feliratot 1086-ban vésték volna. Ennek tisztázása még várat magára.

¹⁷ Bajar 1990, 38. o.

¹⁸ *Erdeni-jin Tobcsi*, 68. o.

¹⁹ A tümetek szintén déli mongol törzs, közülük származott a 16. század elején Altan kán.

²⁰ *Altan tobcsi*, 316. o.

²¹ Déli mongol népcsoport.

²² *Altanzaja* 2001, 14. o.

²³ A buddhizmus felvételét a 16. században a déli Altan kán, majd az északmongol Abtaj kán törvényben írta elő, egyben megtiltották más vallások gyakorlását.

²⁴ L. *Altanzaja* 2001, 6. o.

²⁵ *Altan Tobcsi*. A csahar törzs nevét egyébként számos mongolista a közép-ázsiai szogd sakirijja névből származtatja, amelynek jelentése: a szogd kereskedővárosokban a helyi fejedelmek köré szerveződött befolyásos kíséret.

²⁶ *Ganga-jin uruszkal*, 23. o.

²⁷ *Ganbold* 2001, 137. o.

²⁸ A mongol régészeket megosztja a kérdés.

²⁹ Ordoszban élő mongol népcsoport.

³⁰ A jelentés: Mostaert 1933, 1–21. o.

³¹ Az erkeüt-kérdést mindenképpen tisztázni kellene, annál is inkább, mert az Ordosz-vidékkel kapcsolatban támadtak már megalapozatlan híresztelések. Ilyen volt a magyar nyelvű ordosziakról szóló hír, amelyet Érdy Miklós cáfol.

³² A szó valószínűleg a szogd *trs'qt* kifejezésből ered, amelynek jelentése: „aki féli Istent”. A megnevezés a Bibliából veszi eredetét. A közép-iráni szövegekben tarszakan alakban jelenik meg: általában a keresztényeket értik alatta. Később a kifejezés mindinkább a nesztoriánus keresztények megjelölésére szolgált, így tűnt fel a közép-ázsiai selyemút városaiban, ahol azokat a nesztoriánusokat jelölte, akik az ujgur vidékektől nyugatra, nagyjából a mai Taskent, Almalik, valamint az Iszik-köl vidékén éltek. A tarsza szó a mongol korszakban a nesztoriánus ujuurokat jelölhette. Montecorvino minorita szerzetes „tarszik betű” alatt az ujgur írást értette. Később a szó értelme részben megváltozott. Az első mongol nyelven fennmaradt krónika, *A mongolok titkos története* a tarsza/tarszia szót terszüt alakban őrizte meg, jelentése „pogány, más valláson lévő”. A krónikában a szó népességet és földrajzi elnevezést is jelent. A terszüt alak nem tűnt el a mongol kor után sem: a 16. századtól a buddhista terminológiában találjuk meg, a „pogányokat, eretnekeket”, azaz nem buddhistákat jelöli. A terszüt szó tersz alakban ma is él a mongol nyelvben: azokra használják, akik a többséggel szemben más véleményen vannak.

³³ Tang-kori forrás is megemlíti, hogy a nesztoriánusok kelet felé fordulva imádkoznak.

³⁴ Saeki 1937, 423. o.

³⁵ A mai Kína északi, mongol határhoz közeli települése.

³⁶ *Lattimore* 1933, 232. o.

³⁷ *Lattimore* 1933, 221–223. o.

³⁸ *Lattimore* 1933, 232. o.

³⁹ *Lattimore* 1933, 232. o.

⁴⁰ Vérszerződés és házassági kapcsolat. Dzsingisz kán az ősi, Euráziában szokásos vérszerződési esküt szoros házassági kapcsolattal is megerősítette, amelyet nemzedékről nemzedékre megújítottak.

⁴¹ Ugyanezt a szokást figyeltem meg 2003. június elején Dornogobi megye Mandalovoo járásában, amikor egy különleges követ akartam elvinni V. Nojon Kutuktu szent hegye mellől. Sartalgoj nevű mongol kolégám imában elkérte számomra a követ, majd rizzsel áldozott a hely szellemének. A fentihez hasonló mondák, hiedelmek a mai napig keringenek a mongolok között. A Góbiban egykor több száz kolostor működött, amelyeket 1938-ban szovjet kezdeményezésre leromboltak, értékeiket pedig az orosz és mongol katonák széthordták. A romok közül több utazó is vitt el értékes követ, esetleg épületdísz, de az elbeszélők szerint a hely gazdaszelleme bosszút állt rajtuk. Az Ömnögobi megye Hanbogd járásából származó polgármester, B. Bajantogtoh például azt mesélte, hogy a kincstolvajok eltértek a sivatagban, míg mások autójá elromlott, és napokon át kellett étlen-szomjan vesztegelniük.

- ⁴² A sámán teljes neve: Csancsajev Csancsajevics Csadi. 1884-ben született Csengeltei ulusban, burját földön. Anyja sámánnő, udha volt.
- ⁴³ A cikk megjelent a *Mongolian Studies* cikkgyűjteményben, Ligeti Lajos szerkesztésében.
- ⁴⁴ Diószegi–Sharakhshinova 1970, 115–116. o.
- ⁴⁵ Hangelov 1. köt. 360. o.
- ⁴⁶ Rincsen 1961, 2. köt. 76. o.
- ⁴⁷ A Bajkál-tó és Észak-Mongólia vidékén élt egykori törzsszövetség. A merkiteket Dzsingisz kán a 12. század végén győzte le.
- ⁴⁸ Poppe, Nicholas: *Mongolian monuments in Phags-pa script*. Wiesbaden, 1957. 164. o.
- ⁴⁹ Tojszom 1998, 47. o. Ong kán, eredeti nevén Tooril, nesztoriánus hitű kereit fejedelem volt.
- ⁵⁰ Tojszom 1998, 50. o.
- ⁵¹ Tojszom 1998, 50. o.
- ⁵² MNT 189. o.
- ⁵³ A mongóliai türk kőszobrok nagy része, főleg a fejedemi síroknál fejetlen.
- ⁵⁴ Tojszom 1998, 36. o.
- ⁵⁵ Dohány helyett korábban valószínűleg borókát vagy egyéb illatos növény porát égették el.
- ⁵⁶ Tojszom 1998, 57–58. o.
- ⁵⁷ Badamhatan 2002, 74. o.
- ⁵⁸ Altanzaja 2001, 5. o.